

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ, ФАН ВА
ИННОВАЦИЯЛАР ВАЗИРЛИГИ
“ТИҚХММИ” МИЛЛИЙ ТАДҚИҚОТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҚАРШИ ИРРИГАЦИЯ ВА АГРОТЕХНОЛОГИЯЛАР ИНСТИТУТИ**

ШЕРХОН ҚОРАЕВ

НАВОИЙ АЛҚАГАН ҲУКМДОР

**Қарши, Интеллект,
2023 йил**

UDK: 7.091 (075)

КВК: 85.33

Қ – 23

Шерхон Қораев. Навоий алқаган ҳукмдор. Илмий рисола (Матн).
Тошкент. “Интеллект” нашриёти. 2023 йил. 34 бет

Ушбу илмий китобда оққўюнлилар давлати ҳукмдори шоир Султон Яъқуб Мирзо билан ғазал мулкининг султони Алишер Навоий ўртасидаги дўстлик ва устоз-шогирдлик муносабатлари ҳақида сўз боради. Энг муҳими, Султон Яъқуб бошчилигидаги Табриз адабий мухити намояндалари Алишер Навоий билан ижодий ҳамкорлик қилишгани ҳамда шеърларини юбориб, мутафаккир фикрлари билан қизиқишгани ушбу рисолада ёритилган

Ушбу тадқиқот кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Филология фанлари доктори

Афтондил ЭРКИНОВ,

Такризчилар:

Филология фанлари доктори

Нафас ШОДМОНОВ,

Филология фанлари доктори

Дилнавоз ЮСУПОВА.

Ўзбекистон Республикаси “ТИҚХММИ” Миллий тадқиқот университетининг Қарши ирригация ва агротехнологиялар институти Илмий Кенгашининг 2023 йил 16 апрелдаги мажлиси 7-сонли баённомаси билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-9257-3-1

© Шерхон Қораев, 2023.

© «Интеллект» нашриёти, 2023.

ДАРВИШСИФАТ ВА ФОНИЙМАШРАБ СУЛТОН

Алишер Навоий насрий ва назмий асарларида қатор темурий шаҳзодалар номини зикр этиб ўтган. Хусусан, “Мажолис ун-нафоис” тазкирасининг етти мажлисини темурийзодалар ижодига бағишлаган. Бинобарин, тазкирада Амир Темур зурриёдлари қаторида у Қорақўюнлилар султони Жаҳоншоҳ ва Оққўюнлилар шоҳи Султон Яъқуб шеърятни хусусида сўз юритган. Абулмузаффар Султон Яъқубхон форс ва озарбайжон тилида шеърлар ёзган.¹ Жаҳоншоҳ ҳам Ҳақиқий тахаллуси билан ижод қилган.²

Ўз даврида Алишер Навоий билан яқин дўстона алоқа ўрнатган туркий ҳукмдорлардан бири Оққўюнлилар салтанатининг учинчи султони Султон Яъқуб (Айрим манбаларда ҳукмдор Султон Яъқубхон, Яъқуб Мирзо, Яъқуббек, Яъқуб Туркман деб тилга олинган) деб туркмандир.³ Шоирлар султони ўз асарларида адабиёт аҳли ва шеърят анжуманларини хуш кўрган Яъқуб подшоҳ номини чексиз ҳурмат билан тилга олган.⁴ Фахрий Ҳиравийнинг ёзишича, “Алишер Навоий ўзининг “Тазкират уш-шуаро” китобида келтирганки: Султонлар орасида у каби писандида зот ва ҳамидасифат ва дарвешсифат ва фониймашраб йигит кам бўлган”.⁵ Албатта “Навоийнинг Ироқ султони ва шоир туркман Яъқуббек билан дўстона муносабатларини далиллайдиган илмий манбаларга эгамиз. Жумладан, “Мажолис ун-нафоис”нинг еттинчи мажлисида Султон Яъқуббек ҳақида бундай дейилган: “Яъқуб Мирзо – Туркман салотинида анингдек писандида зотлиғ ва ҳамида сифотлиғ йигит оз бўлғай”. Адиб Ойбек “Навоий”

¹<https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B7%D1%83%D0%BD%D0%A5%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%BD>

² Алиева Р. Эпоха Гарагоюнлу и Аггоюнлу в топонимии Азербайджана. Збирник наукових прац «Гилия: науковий висник». 2014.-№81.-С.144-148.

³ https://wiki5.ru/wiki/Ҳақуб_бин_Узун_Насан

⁴ Қораев Ш. Оққўюнлилар салтанати ҳукмдори Султон Яъқуб адабий кечалари (Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари маълумотлари асосида). / “Марказий Осиё тарихи масалалари замонавий медиевистика талқинида” мавзусидаги Академик Дилором Юсупова юбилейига бағишланган мақолалар тўплами. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. -Тошкент, 2021 йил.-Б.384-394.,Қораев Ш. Оққўюнлилар салтанати ҳукмдори Султон Яъқуб адабий кечалари. // “Филологик тадқиқот” илмий журнали, -Тошкент. 2022 йил, №6-сон.-Б.4-13.

⁵ Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Т.: Мумтоз сўз, 2014.-Б.81.

романида бу тарихий фактга мурожаат этиб, *Навоий ва Яъқуббек муносабатлари тасвирига махсус саҳифалар ажратганидан мухлислар хабардор деб ўйлаймиз*".⁶ Бинобарин, "Навоий" романида ёзилишича, "Мавлоно Биноий (Оққўюнлилар салтанатига) ўз саёҳатидан олган таассуротларини жуда мароқли равишда айтиб берди. Бир неча кўпол латифалар сўзлаб, мажлисни яхши кулдирди. Гап орасида Навоий унга мурожаат қилиб деди:

-Ироқда Яъқуббекнинг қошида бўлибсиз. Унинг фазилатларидан сўзланг, бизга.

-Яъқуббекнинг бир яхши фазилати шундаки, - деди Биноий айёр табассум билан, - у ҳеч вақт оғзига туркий сўзни олмас экан!

Мажлис бирдан совуқ сукутга ботди. Шоирлардан Шайхим Суҳайлий, Ҳилолий, Ҳофиз Ёрий, Пир Муаммой ва бошқалар изтироб билан қисилиб ерга қарадилар. Соҳиб Доро ғазабига чидолмасдан, эшикка чиқиб кетди. Ёлғиз икки киши бепарво қолди: Биноий бемалол овқатни туширарди. Навоийда ўз кучига, ўз ҳақиқатига ишонган кишининг қатъий сокинлиги барқ урарди.

-Бизнинг тилимиз гавҳардир, - деди Навоий таъкидловчи бир оҳанг билан, - Яъқуббек тилларни хўб билур, тошдан гавҳарни фарқ қилиши керак.

Лекин форс тилининг гўзаллиги, устунлиги ҳақидаги унинг бутун далиллари, исботлари, уринишлари Навоий мантиғининг мустаҳкам тошларига урилиб, қумдай сочилиб кетар эди".⁷

Султон Яъқуб Оққўюнлилар давлати асосчиси Узун Ҳасаннинг етти ўғли орасида энг узоқ муддат тахтга ўтирган ҳукмдордир. Маълумотларга кўра, у 1463 йилда Диёрбакирда туғилган. 1478-1490 йилларда Оққўюнлилар салтанати ҳукмдори бўлган. Мамлакат чегараларини кенгайтиришга ҳаракат қилган. 1480 йилда Усманийлар империяси тасарруфи остида бўлган Урфани забт этади. У Ширвон шоҳи Фаррух Ясарнинг қизи Гавҳар Султон хонимга уйланган эди, жуда кўп ҳарбий юришларда қайнотасига ёрдам берган.⁸

Сарой шоири Хатойи Табризий ўзининг "Юсуф ва Зулайҳо" достонини султонга бағишланган. Маълум муддат Табриз саройида хизмат қилган Фазлуллоҳ Исфаҳонийнинг "Тарихи оламаройи

⁶ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/karimboy-quramboev-alisher-navoiy-va-turkman-adabiyoti/>

⁷ Ойбек. Навоий. Роман. Т.: Ўқитувчи, 1985.-Б.254-256.

⁸ <https://zarnews.uz/post/qoshrabotdan-topilgan-ruboiyning-alisher-navoiy-qanday-aloqasi-bor>

Аминий” асари Султон Яъқуб даври ва адабий мажлислари ҳақида сўз юритади.⁹

ОҚ ҚЎЙЛИ ТУРКМАНЛАР САЛТАНАТИ

Тарихга назар солсак, Оққўюнли (оқ қўйлилар) туркманлар мамлакати (1348-1508) XIV-XV асрларда Курдистонда ҳамда Кавказолди ва Кичик Осиёнинг баъзи минтақаларидаги бирлашган ўғуз(туркман) қабилалари иттифоқи сифатида ташкил топган.¹⁰ Байроғида оқ қўчқорнинг расми бўлган Оққўюнлилар Византия солномаларида Анатолиянинг шарқига кўчиб келишларидан бошлаб, яъни 1340 йилдан тилга олинади.¹¹ Манбаларда Оққўюнли, Қорақўюнли ва Сафавийлар қавмлари туркман ёки туркмон атамаси билан қайд этилган.¹²

Амир Темур 1402 йили Усмонлилар империясига қарши жангда иттифоқчи сифатида қатнашган оққўюнлилар беги Қора Усмон(1378-1434)га Диёрбакр вилояти (ҳозирги Туркиянинг Дажла дарёси оқими)ни инъом этади. Қора Усмон ибн Аҳмад (1403-1435) дан сўнг оққўюнлилар беклигини Ҳамза ибн Қора Усмон (1435-1444), Али ибн Қора Усмон (1435-1438) ҳамда Жаҳонгир ибн Али (1444-1453) лар бошқарган.¹³

Қора Усмоннинг набираси Оққўюнлилар салтанати биринчи султони Узун Ҳасан (1423-1478) акаси Жаҳонгирга қарши урушда ғалаба қозониб, давлатни мустақил бошқара бошлайди.¹⁴ 1467 йилда эса у Қорақўюнли(қора қўйлилар) туркманлар ҳукмдори Жаҳоншоҳни мағлуб этиб, Оққўюнлилар салтанатини тузади ва пойтахтни Табризга кўчиради.¹⁵ Шимолий Эрон, Озарбайжон ва Ироқ худудини эгаллаган Узун Ҳасан оққўюнли подшоҳлик мақомини эгаллайди.¹⁶ У “Қонуннома” номли қонунлар тўпламини

⁹<https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B7%D1%83%D0%BD%D0%A5%D0%BO%D1%81%D0%BO%D0%BD>

¹⁰ Махмудов Я. Взаимоотношения государств аккунюну и сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, Издательство Бакинского университета, 1991.-С.264.

¹¹ https://www.azerbaijans.com/content_327_ru.html

¹² Алиева Р. Эпоха Гарагонюну и Аггонюну в топонимии Азербайджана. Збирник наукових прац «Гилия: науковий висник». 2014.-№81.-С.144-148.

¹³ Воҳидов Ш., Кодиров А. Шарқнинг машхур сулолалари. Т.: Академнашр, 2013.-Б.353-356.

¹⁴ <https://e-derslik.edu.az/books/232/units/unit-1/page109.xhtml>

¹⁵ Исмаилов Э. Очерки по истории Азербайджана. Москва, Флинта, 210.-С.416.

¹⁶ <https://e-derslik.edu.az/books/232/units/unit-1/page112.xhtml>

ишлаб чиқади ва қатор ислохотлар ўтказди.¹⁷ Подшоҳнинг фармони билан Қуръони карим озарбайжончага таржима қилинади.¹⁸ Бироқ 1473 йилда Узун Ҳасан Тержондаги жангда Усмонлилардан мағлубиятга учрайди. 1480 йилда эса унинг ўғли Яъқуб подшоҳ даврида Сулаймонбек бошчилигидаги оққўнлилар армиясининг турклар билан муҳорабада қўли баланд келади.¹⁹

Ҳасанбекдан сўнг тахтга аввал Халилбек, 1478 йилда эса 15 яшар Яъқуббек (1463-1490) ўтиради.²⁰ Рафаэль Хакимов ўзининг “Турк –татар давлатлари хроникаси” асарида ёзишича, 1490-1497 йилларда давлатни Султон Яъқубнинг ўғли Бойсунғурхон бошқарган.²¹ Муайян муддат Султон Рустам Оққўнлилари давлати бошлиғи бўлган.²² 1497 йилда яъни, Султон Аҳмад даврида давлатни сақлаб қолиш учун зодагонларга қарши кураш бошланади. Аҳмад бир қанча аъёнларни қатл эттириб, суюрғол тизимини бекор қилади. Кўчманчи зодогонларга қарши курашда ўтроқ форсий зодагонлар ёрдамидан фойдаланади. Султон Аҳмад солиқ ислоҳоти ўтказиб, шариат доирасидаги йиғимлар (закот, ушр, хирож, жизя)дан бошқа мажбуриятларни ҳам бекор қилади. Бу чораларнинг барчаси кўчманчи зодагонларни ғазаблантиради. Улар Ироқи Ажам ва Форсда кўзғолон кўтаришади. Бор-йўғи етти ой ҳукмдорлик қилган Султон Аҳмад Исфаҳон яқинида кўзғолончилар билан жангда ўлдирилади.

Ғолиб зодагонлар Султон Аҳмад чиқарган фармонларни бекор қилдиради. Шундан сўнг Оққўнлилар давлати икки тож талабгорлари ўртасида тақсимлаб олинади. Алванд Озарбайжон ва Арманистонни, Мурод Ироқи Араб, Ироқи Ажам ва Форс вилоятларини олди. Мурод ибн Яъқуб 1502-1508 йилларда оққўнлиларнинг сўнгги ҳукмдори бўлди.

16 аср бошларида Оққўнлилар давлати Сафавийлар давлати асосчиси Исмоил Сафавий бошлиқ қизилбошлар томонидан буткул тугатилди.²³ Исмоил Сафавий Султон Яъқуб синглисининг ўғли

¹⁷ Наджавлы Т. История гасударств Каракоюнлу и Аккоюнлу в современной тюркской историография. -Баку: 2000.-С.180.

¹⁸ <https://www.sdu.edu.az/ru/news/378>

¹⁹ <http://1905.az/ru>

²⁰ <https://www.timetoast.com/timelines/>

²¹ Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt - təvərix. Kastamonu, 2017.-С.330.

²² <https://m.realnoevremya.ru/articles/143049-rafael-hakimov-oguzskie-gosudarstva>

²³ <https://telegra.ph/Uzun-Hasan-va-Oqqoyunlilar-davlati-10-03>

бўлишига қарамасдан, ўзаро курашларни бартараф этишда қариндош – уруғчилик муносабатлари асқотмади. Аксинча, шиалар шоҳи тоғаваччалари Алванд ва Муродларни ер билан яксон қилди.²⁴

УЗУН ҲАСАН ВА АБУСАИД МИРЗО

Тарихдан маълумки, Султон Абусаид Мирзо темурийлар тахтини эгаллагач, орадан кўп ўтмай туркманларнинг оққўюнли уруғи вакили Узун Ҳасан (1453-1478) Қорақўюнли давлатининг ҳукмдори Жаҳоншоҳ (1435-1467)ни мағлуб этиб, империяга асос солади. Гарчи Узун Ҳасан темурийлар билан яхши муносабатда бўлса-да, бу алоқаларга давлат тепасига Султон Абусаид келиши билан путур етади. Чунки Султон Абусаид бир пайтлар темурийларга тобе бўлган Оққўюнлилар давлати ҳудуди, хусусан Озарбайжонга кўз тика бошлаган эди. 1468 йилда Султон Абусаид Мирзо Озарбайжонга кўшин тортади. Адабиётшунос олим Рустам Жабборовнинг айтишича, Миёна деган қасабага етгач, у оққўюнлилар султони Узун Ҳасанга эски ўзбек тилида уйғур алифбосида мактуб ёзиб юборади. Мактуб кейинчалик Узун Ҳасан Султон Меҳмет Фотиҳдан енгилганидан кейин Истанбулга олиб келинади ва айни пайтда Туркияда, Тўпқопи саройи музейида сақланмоқда. Мактубдан олинган қуйидаги сатрлар Султон Абусаид Мирзо ўз куч-қудратига ортикча бино қўйгани, рақибига менсимаслик билан қараганини кўрамыз: *“Султон Абусаид Кўрагон сўзим. Ҳасанбекка салом тегач, сўз улким, Тенгри инояти бўлуб, Соҳибқирон Темурбек тамом мамоликни мусаххар қилиб юруганда, улуг отанг Усмонбек чин кўнгли билан бек давлатига паноҳ келтуруб, ихлосини билдурган учун, бек дағи иноятлар қилиб, барча улусдин ортуқси кўруб, Диёрбакир вилоятини билдуруб, хоссатан ўгул ушоқининг тинчлиги учун Ҳамидтек (ҳудуд) ерни доғи суюрғаб юрт берган турур. Усмонбек доғи бекнинг ул иноят шафқатини унутмайин, бекдин сўнгра ўғлонларига чин ихлос била куч бериб, бурун бек чоғинда қилган хизматларини ҳаргиз ўзга қилмади. Тенгри иноят қилиб, Соҳибқирон бек отамнинг тахтини менга рўзий қилди эса, сен доғи отанг юртини билиб, эл-улусингни бошлагонингдин*

²⁴ <https://m.realnoevremya.ru/articles/143049-rafael-hakimov-oguzskie-gosudarstva>

бери яхшилигинг чин эътиқодингни билдуруб эрдинг. Тенгри инояти билан эранлар ҳимматидин бу учурларда бурунги кечган ота – огаларингдин ортуқси кўнгул тилагандек шойиста хизматлар қилдинг, уни – ўғуллик, дўстлик қариндошлиқни билдуруб, сенинг бу хизматларингдин ошири рози бўлдук. Энди сен доғи билурсенки, улус эгаси Темурбек тамом мамоликни забт қилиб улашгонда, Табриз тахтини менинг отам Мироншоҳ Мирзога бергондурур. Сенга доғи маълумдурки, ота юрти ўз юрт бўлур. Тенгри иноятига сизиниб, бу фурсатларда Озарбайжон вилоятларини забт қилиб, ота юртини бурунги йўсин била забт қилайин деб келодурумман...” Мазкур мактубидан кўриниб турибдики, Султон Абусаид Узун Ҳасанни ўзига бўйсунушини, унинг оталари худди Амир Темурга хизмат қилгандек хизмат қилишини истаган.

Мирхонднинг “Равзатус-сафо” асарида ёзилишича, ушбу номани олганидан сўнг, Узун Ҳасан Султон Абусаид Мирзога иниси Юсуфбекни элчи қилиб юбориб, сулҳ тузишни таклиф қилади. У ўз мактубида Султон Абусаид Мирзодан узр сўраб, юз йилдан бери ота – боболари Амир Темур ва унинг авлодларига дўстона муносабатда бўлиб келаётгани, бундан буён ҳам шундай бўлиб қолишини, фақат Озарбайжондан чиқиб кетиш учун баҳоргача рухсат беришни сўрайди. Султон Абусаид эса, Узун Ҳасаннинг бу узрхоҳлигидан янада ҳаволаниб, илгарилашни давом этади.²⁵

Адабиётшунос олим Рустам Жабборовнинг ёзишича, аслида бу Узун Ҳасаннинг ҳийласи эди. Шу тарика у Абусаидни қопқонга туширмакчи эди ва бунга муваффақ ҳам бўлди. Сулҳ таклифига кулоқ солмаган Султон Абусаид Мирзо Қорабоғ томон илгарилаб бораверади. Аммо ҳаддан ташқари совуқ ва озик-овқат танқислиги темурий султоннинг 50 минг кишилиқ кўшинини ҳолдан тойдиради. Амирлар ва беклар Султон Абусаиддан юз ўгириб, ярим йўлда ташлаб кетадилар. Энди Султон Абусаиднинг ўзи Узун Ҳасан билан сулҳ тузишни таклиф этиб, ҳатто унинг ҳузурига онасини йўллайди. Узун Ҳасан эса худди шу фурсатни кутиб турган эди. У Султон Абусаиднинг оз сонли кўшинини осонлик билан мағлуб этиб, унинг ўзини асир олади.²⁶

²⁵ <https://telegra.ph/ABUSAID-MIRZONING-S'YNGGI-MANZILI-05-23>

²⁶ <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B7%D1%83%D0%BD%D0%A5%D0%BO%D1%81%D0%BO%D0%BD>

Тарихчи Абубакр Техронийнинг таъкидлашича, асир олинган темурийзодани Узун Ҳасаннинг чодирига олиб кирадилар. Узун Ҳасан унга пойгакдан жой кўрсатади. Шундай пайтда ҳам иззатталабликни унутмаган султон рақибига қараб, “Сен менга муносиб эҳтиром кўрсатишинг, менга остонадан эмас, тўрдан жой беришинг шарт”, дейди. Узун Ҳасан унга жавобан: “Агар сен ўз ихтиёринг билан ҳузуримга меҳмон сифатида келганингда, уйимнинг тўри сеники бўларди, ҳозир сен урушда асир олинган душмансан”, деб жавоб қайтаради. Шундан сўнг Султон Абусаид бир поғона пастроқ тушиб, “оққўюнлилар ҳамиша темурийлар билан иттифоқ бўлган, темурийларга дўст эканингни мактубингда ҳам битгансан”, дея унинг марҳаматидан умидвор бўлади. Узун Ҳасан “Ҳа, биз Шоҳрух Мирзодан туғилган темурийлар билан дўстмиз, Мироншоҳ авлодларига эмас”, деб жавоб беради. Умидлари чилпарчин бўлган Султон Абусаид Мирзо сўнгги савол беради: “Темурийзодани қонини тўкишга қандай журъатинг етади?” Узун Ҳасан бу саволга ҳам аллақачон жавоб топиб қўйганди. Ўша пайтда Султон Абусаиднинг ашаддий рақибларидан бири – Шоҳрух Мирзонинг чевараси Ёдгор Муҳаммад Мирзо (1451-1470) Узун Ҳасаннинг саройида эди. У Абусаиднинг тақдирини ҳал қилишни Ёдгор Мирзога топширади. Ёдгор Мирзо эса орадан бир неча кун ўтиб, 1469 йил 8 февраль куни бувиси Гавҳаршодбегимнинг хуни эвазига ҳукмдорни қатл этади. Узун Ҳасан унинг бошини яна бир рақибига – Миср мамлукларидан бўлган Қоитбейга юборади.

Султон Абусаиднинг онаси Узун Ҳасаннинг ҳузурига йиғлаб келиб, ўғлининг бошсиз жасадини юртига олиб кетиш учун изн сўрайди. Узун Ҳасан онанинг илтимосини бажаради ва кичик бир карвон билан рақибининг жасадини Мовароуннаҳрга юборади. Аммо, манбаларга кўра, карвон йўлда қароқчилар ҳужумига учраб, талон-тарож қилинади, кўпчилик қиличдан ўтказилади, тирик қолганлар ҳар томонга тумтарақай бўлади. Шу тариқа Султон Абусаид Мирзонинг қабри ҳам ноаён бўлиб қолади.²⁷

²⁷ <https://telegra.ph/ABUSAID-MIRZONING-S'YNGGI-MANZILI-05-23>

ҲАСАН ПОДШОХ

Диёрбакир беклигини улкан салтанатга айлантирган²⁸ Узун Ҳасан (1425–1478) Оққўюнлилар давлатининг буюк ҳукмдорларидан бири эди.²⁹ У Қорақўюнлилар давлатига чек қўйгач, пойтахтни Табризга кўчиради. У кўчманчи турк зодагонлари сепаратизмига қарши кураш олиб борган. Узун Ҳасан даврида кўприклар, бозорлар, мадрасалар, суғориш каналлари барпо этилган. Мулкчилик муносабатлари учун Узун Ҳасандан кейин ҳам дастуруламал бўлиб қолган “Қонуннома”ни ишлаб чиққан. Ҳукмдор 1463 йилда Венеция билан Усмонли турк империясига қарши иттифоқ тузган. Венгрия, Польша ва бошқа Европа давлатлари билан музокаралар олиб борган. Грекларнинг Трапезунд империяси (1204-1461) билан ҳам бирлашиб усмонийларга қарши курашга бел боғлаган Узун Ҳасан Трапезунд императорининг қизи Феодоро Деспина хотунга уйланганди. Трапезунд Оқ қўюнлилар учун савдо бандаргоҳи бўлиб хизмат қиларди.³⁰

Ширвоншоҳлар билан биргаликда (юқорида айтилганидек) 1469 йилда темурий Абусаид Мирзони мағлубиятга учратган. 1473 йилда эса Узун Ҳасан дастлаб турк султони Меҳмет 2ни енгган, аммо кейинчалик Бейшеҳрда бўлган жангда усмонлилар томонидан тор-мор этилган. Малатия жангида эса оққўюнлилар ғалаба қозонди. Оққўюнлилар давлати усмонийларга қарши муваффақиятсиз кураш олиб борди. Кўчманчи Оққўюнлилар давлати усмоний туркларнинг мунтазам қўшинига қарши ҳеч нарса қилолмади. 1473 йили Фурот дарёси бўйида бўлиб ўтган Тержон жангида қақшатқич мағлубиятга учрашди.³¹ Унинг саройида бўлган венециялик элчилар Катарино Зено, Иосафат Барбаро, Амброджо Контаринилар Узун Ҳасан давридаги Оққўюнлилар давлати ҳақида қимматли ёзма маълумотлар қолдиришган.³²

Манбаларда ёзилишича, Оққўюнлиларнинг биринчи султони Нусратиддин Абу Наср Ҳасанбек 1453 – 1478 йилларда ўзи тузган

²⁸<https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BA%D0%9A%D0%BE%D1%8E%D0%BD%D0%BB%D1%83>

²⁹https://hrono.ru/biograf/biyo_u/uzunhasan.php

³⁰<https://telegra.ph/Uzun-Hasan-va-Oqqoyunlilar-davlati-10-03>

³¹<https://telegra.ph/Uzun-Hasan-va-Oqqoyunlilar-davlati-10-03>

³²<https://qomus.info/encyclopedia/cat-u/uzun-hasan-uz/>

оққўюнлилар салтанатини бошқарган. Салтанат таркибига Эрон, Ироқ, Анатолия, Арманистон ва Озарбайжон мулклари кирган. У “Эрон подшоҳи” мақомига эга бўлган.³³

Султоннинг Салжукшоҳбегим, Жонбегим, Тарджилбегим ҳамда Тарапзун императори Иоан 4нинг қизи Феодоро Мегала Комнена исмли хотинлари ва Халилбек, Яъқуббек, Ўғурли – Муҳаммадбек, Мақсудбек, Юсуфбек, Зейналбек, Масихбек каби етти ўғли ҳамда Ҳалима (Исмоил Сафавийнинг онаси) исмли қизи бўлган.³⁴

МАЛИКА “БУЮК ФЕОДОРО”

Манбаларда “Буюк Феодоро” деб шарафланадиган Тарапзун салтанати (1204-1461) императори Иоан 4нинг қизи малика Феодоро Деспина Хотун (1438-1478) ўз даврида хусни – жамолда тенгсиз ҳисобланган. Унинг бетакрор гўзаллиги ҳақида ривоятлар тўқилган. Англиялик сайёҳ Дональд Николнинг ёзишича, “*Унинг афсонавий гўзаллиги нафақат, Форс диёрида, балки Венеция ва Фарбда ҳам машҳур эди*”. Қора денгиз қирғоқлари, Кичик Осиёнинг шимолий-шарқида, қисман Қрим ва Кавказни қамраб олган Тарапзун салтанати императори Оққўюнлилар давлати билан ўзаро муносабатларни мустаҳкамлаш ҳамда салтанатни сақлаб қолиш учун малика Феодорони Узун Ҳасанга тортиқ қилади. Оққўюнлиларнинг биринчи қудратли султони Узун Ҳасан христиан мамлакати маликасига уйланади. Энг қизиғи Феодоро ислом динини қабул қилмаган. Унга саройда христиан динига эмин - эркин эътиқод қилишига шароит яратиб берилган.³⁵

Манбаларда келтирилишича, малика Узун Ҳасандан уч фарзанд кўрган. Шулардан бири Форс волийси Рустамбек деб талқин қилинади. Қизи Оламшоҳбегим эса Ҳайдар Сўфига турмушга чиқади. Ана шу маликадан эса шиалар шоҳи Исмоил Сафавий дунёга келган.

³³<https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B7%D1%83%D0%BD%D0%A5%D0%BO%D1%81%D0%BO%D0%BD>

³⁴<https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B7%D1%83%D0%BD%D0%A5%D0%BO%D1%81%D0%BO%D0%BD>

³⁵<https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B7%D1%83%D0%BD%85%B0%D1%82%D1%83%D0%BO%D0%BD>

Манбаларда ёзилишича, Оққўюнлилар давлатининг Ғарб билан олиб борган дипломатик алоқаларида малика Феодоро муҳим рол ўйнаган.³⁶

СУЛТОННИ ОНАСИ ЗАҲАРЛАГАНМИ?

Султон Яъқуб Озарбайжон, Ироқ ва Эроннинг бир қатор шаҳарларини эгаллаб, оққўюнли туркманлар давлати ҳудудига кўплаб мулкларни қўшиб олади. Султон Яъқуб даврида Оққўюнлилар мулки Шарқнинг қудратли давлатларидан бирига айланади.³⁷ 1489 йили Султон Яъқуб даврида маслаҳатчи Сайфиддин Исо томонидан молиявий ислоҳотлар бошланади. Бу ислоҳот авлоддан авлодга мерос суюрғол тизимини ўзгартириб, янгидан ерларни рўйхатга олишни кўзда тутарди. Суюрғолдан айрилиб қолишни истамаган мулкдорлар ислоҳотга кескин норозилик билдиришади. 1490 йили Султон Яъқуб ва укаси Юсуфбек онаси томонидан заҳарлаб ўлдирилади ва ислоҳотлар эса тўхтатилади. “Музақкири аҳбоб”да ёзилишича, “*Яъқуб подшоҳ 896 йили 20-30 ёшлар орасида вафот этган:*

***Умри он Хусрави баланд жаноб,
Буд дар ашари сеййўмин зи шабоб.***

(Мазмуни: Ул олижаноб подшоҳнинг умри, йигитликнинг учинчи ўнлигида эди.)

Подшоҳнинг вафоти таъриhini Мавлоно Биноий шундай айтган:

***Шоҳ Яъқуб онки, шоҳонаш,
Ҳама чокар шуданду вай хусрав.
Буд Кайхусрави замони хеш,
Рафти таърих монд “Кайхусрав”.***

(Мазмуни: Шоҳ Яъқуб шундай одам эдики, барча шоҳлар унга хизматкор, у эса подшоҳ бўлган эди. Ўз замонининг Кайхусрави эди, кетди-ю таърих “Кайхусрав” бўлиб қолди).

Яъқуб подшоҳнинг бу дунёдан кўчиш аҳволи (ўлими) тўғрисида шундай нақл қилинади. Онаси Яъқубнинг укаси Юсуфни кўпроқ яхши кўрар ва унинг подшоҳ бўлишини хоҳлар экан. Шу ниятда

³⁶<https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B7%D1%83%D0%BD%D0%A5%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%BD>

³⁷ https://republic.preslib.az/ru_a2.html

шарбатга заҳар солиб, Яъқубга берибди. Яъқуб ўзи ичган, ўша шаробдан меҳмон қилиш учун укасига ҳам насиба чиқартирибди. Укасининг онаси қилган бу суиқасддан хабари йўқ экан – билмасдан у ҳам ичибди ва онаси ҳузурига ҳам татиб кўриш учун юборибди. Онаси ҳам “ўзинг ичирган шарбатдан ичирсан” мазмунига кўра, заҳарланган шарбатдан ичибди ва “қазо етса – кўздан нур қочади” ҳукмига биноан ҳаётдан кўз юмибди. Мавлоно Биноий улар марсиясида шундай шеър айтган:

**На аз Юсуф нишон дидам, на аз Яъқуб осоре,
Азизон, Юсуф а-р гўм шўд, че шуд Яъқубро боре?**

(Мазмуни: На Юсуфдан бир нишон топдим, на Яъқубдан бир из, азизлар, Юсуф агар йўқолган бўлса, Яъқубга на бўлди, бу гал?)”³⁸

Албатта, Биноий тилидан келтирилган юқоридаги маълумотлар ҳақиқатга яқин. Чунки шоир бу пайтда Султон Яъқуб ҳузурида – Табриз саройида бўлган, султоннинг мусоҳиби – “Ҳарифи мажлис”и бўлиб хизмат қилган, отаси ўлимидан сўнг Бойсунқур тахтга чиққач, Мавлоно Биноий ватани – Хуросонга қайтган. Манбаларда султон онасининг исми – Салжукшоҳбегим сифатида қайд этилган.³⁹ Айрим тарихий маълумотларда Султон Яъқубнинг ким томонидан заҳарлангани айtilмай, балки суиқасд сабабли кучли заҳарланишдан вафот этгани зикр этилади.⁴⁰ Айрим асарларда султон хотини Ширвоншоҳ Фаррух Ясарнинг қизи Гавҳар Султон томонидан заҳарлангани айtilган.⁴¹ Тарихчи Ҳасан Румлуга кўра эса, Салжукшоҳхоним Узун Ҳасаннинг Масиҳ исмли ўғлини заҳарламоқчи бўлган. У ичиши керак бўлган шарбатга заҳар солади. Кутилмаганда ҳаммомдан ювиниб чиққан Яъқуб подшоҳ ва укаси Юсуф уни ичиб, заҳарланадилар. Бундан хабар топган онаизор қилмишидан пушаймон еб, ўз жонига қасд қилади.⁴²

1508 йилда эса сўнгги оққўюнлилар султони Муродни енгиб, Исмоил Сафавий бу салтанатга чек кўяди. “Тарихи Рашидий”да ёзилишича, “Ироқ (Ироқи Ажам)да Султон Яъқуб ибн Узун Ҳасан вафотидан сўнг шахзодалар ёш бўлганликлари боис подшоҳлик

³⁸ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Т. Мерос, 1993.-Б.72.

³⁹ <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B7%D1%83%D0%BD%D0%A5%D0%BO%D1%81%D0%BO%D0%BD>

⁴⁰ <https://telegra.ph/Uzun-Hasan-va-Oqqoyunlilar-davlati-10-03>

⁴¹ <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B7%D1%83%D0%BD%D0%A5%D0%BO%D1%81%D0%BO%D0%BD>

⁴² Нәсән бәу Румлу. Әһсәнүт - тәвәрих. Кастамону, 2017.-С.330.

инкирозга учрайди. Шунда шоҳ Исмоил майдонга чиқди, у зўравонлик манбаи, ёруғ оламнинг захар-заққуми эди. У ўзга подшоҳлар сулоласини томири билан қуритди”.⁴³

ХУСАЙН БОЙҚАРОГА ЁҚМАГАН ҒАЗАЛ

Албатта, бу сулоланинг машҳур ҳукмдорларидан бири – Султон Яъқубдир. Юқорида зикр этганимиздек, “Мажолис ун-нафоис”да Навоий шеър ёзган ҳукмдорлар номини зикр этар экан, туркман султонлари ичида “*анинг(Султон Яъқуб)дек писандида зотлиг ва ҳамида сифатлиг йигит оз бўлғай*”, дейди. Тазкираларда шоҳлар шоирининг шеърлари келтирилган:

*Олам ки дар у сабот кам мебинам,
Ва з-ҳар фараҳаш ҳазор гам мебинам.
Чун кўҳна работистки аз ҳар тарафаш,
Роҳи ба биёбони адам мебинам.*

(Мазмуни: Бу оламда саботни кам кўраман, Ва ҳар хурсандчилигидан мингта гам кўраман. У кўҳна работдирки ҳар тарафидан, Борсакелмас биёбонига йўлни кўраман.)⁴⁴

Султон Яъқуббек ажойиб шоир бўлган, гўзал шеърлар ёзган:

*Лашкар кашам аз ашқу барорам алам аз оҳ,
Хоҳам гирифт руйи заминро бадин сипоҳ.
Банди камар кашидам аз шоҳи Мисриён,
Қайсар маро аст чокар ва ийзад маро паноҳ.
Шоҳи Ҳирот чун зи дилу жон муҳибби мост,
Хоҳам задан ба мулки Самарқанд боргоҳ.
Султони беоро гар қадам аз ҳад барун неҳад,
Мулкаш ба зарбу теги сиёсат қунам табоҳ.
Яъқубвор мунтазири руйи Юсуфам,
Ҳастам гуломи Маҳдиву мастам з-жоми шоҳ.*

(Мазмуни: Кўз ёшидан лашкар тузаман ва оҳимни байроқ қилиб кўтаражакман ва шу сипоҳ билан ер юзини олажакман. Мисрликлар шоҳидан камар боғичини тортиб олганман, Қайсар (турк султони) менга хизматдадир, худо эса паноҳим, Ҳирот шоҳи менга жону дил билан мухлисдир, шу учун Самарқанд мулкига ҳам

⁴³ <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari-332-tarixi-rashidiy.html>

⁴⁴ Фаҳрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Т. Мумтоз сўз, 2014.-Б.81.

чодиримни тикажасман. Султон агар ўз ҳаддидан ташқари қадам қўйса, мулкани сиёсат гурзиси ва қамчи билан вайрон қилажасман. Яъқубвор Юсуфнинг юзига интизорман, Маҳдининг гуломиману шоҳнинг жомидан мастман).⁴⁵

Ҳасанхожа Нисорийнинг ёзишича, Султон Яъқуб мазкур ғазалини Султон Ҳусайн Мирзога юборган экан. Шеър эса Султон Ҳусайн Бойқарога ёқмаган. Унга жавобан бир мазмундор ва чиройли ғазал битиб юборибди. Ғазал:

*Ин тахту тож мулк ба ман дода аст Оллоҳ,
Хизр аст ҳамроҳи ману ийзад маро паноҳ.
Ҳастам басони Рустами дастон ба рузи жанг,
Ва зи зол ҳеч бок надорам басари шоҳ.
Аржи тамоми лашқари Яъқуб мешавад,
Сабухе ки мебаранд гадоён зи хонақоҳ.
Ҳарчанд тожу тахт туро дар нигин бувад,
Дар ҳеч кас ба чашми ҳақорат макун нигоҳ.
Ҳоҳи ки мулки форс муяссар шавад Ҳусайн,
Ўфтада бош дар роҳи ийзад чу хоки роҳ.*

(Мазмуни: Бу тожи тахтни бермишидир менга Оллоҳ, Хизрдир ҳамроҳим, Худо менга паноҳ. Жанг куни Рустами достон билан тенгман, Бошдаги оқ соч қайтара олмас, кирсам жанггоҳ. Яъқуб лашқарин барчасининг харжи бўлур, Гадоларга наҳор оши берса бизнинг хонақоҳ. Тожу тахт нечоглик узугинг измида бўлмасин, Ҳеч кимга ҳақорат кўзила қилма нигоҳ. Форс мулки муяссар бўлсин десанг, Ҳусайн, Ташла ўзинг Худо йўлига, бўлиб мисли хоки роҳ.)⁴⁶

АДАБИЁТ ГУЛЛАБ ЯШНАГАН ДАВР

“Маълумки, Ҳирот Темурийларнинг (1370-1506) сўнги вакили Ҳусайн Бойқаро (1469-1506) даврида гуллаб яшнаган. Темурийларга қўшни бўлган заминдаги Оққўюнлилар сулоласи ҳам маданият ва санъат тараққиётига катта эътибор берган”.⁴⁷ Оққўюнлилар салтанати ҳукмдорлари ҳузурида саройда тўпланган шоирлар иштирокида адабий мажлислар ўтказилган. Оққўюнлилар

⁴⁵ Кўрсатилган асар.-Б.81.

⁴⁶ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Т.:Мерос, 1993.-Б.70-71.

⁴⁷ Алишер Навоий. Оққўюнли мухлислар девони (1471). (Нашрга тайёрловчи А.Эркинов). Research institute for languages and cultures of Asia and Africa (ILCAA), 2015.-P.13.

мамлакати султони Яъқуб бошчилигидаги адабий муҳитда Фахрий Хиротийнинг ёзишича, кўплаб шоирлар ижод қилган. Шулардан 40 нафари ҳақида Фахрий Хиротий тазкирада маълумот бериб ўтган. Демак, шоирларнинг сони юзга яқин ёки ундан ортиқ ҳам бўлган бўлиши мумкин.

САРОЙ АДАБИЙ МУҲИТИ

“Сир эмаски, Навоий Қорақўюнли ва Оққўюнли давлатларидаги адабий муҳитдан ҳам хабардор бўлган”.⁴⁸ Бинобарин, Алишер Навоий ҳам Оққўюнлилар адабий муҳити намояндалари, яъни Султон Яъқуб саройи шоирлари ҳақида шундай маълумотларни келтириб ўтган: *“Шайх Нажм – ҳам совалиқдур ва Қози Исога қаробатдур. Султон Яъқуб қошида андин махсусроқ ва нойиброқ киши йўқ эрди. ...Фуқаро ва масокиннинг ишига кўп мададкорлиқлар қилди. Андоқки яхши оти атроф ва жавонибқа борди. Бу фақир(Навоий) била даги зойибона муҳаббат ва ёрлиқ ва инилиқ қондасин маръи тутти”*, дейди ва унинг шеърдан намуна келтиради. У Навоий билан мактуб ёзишиб турган.⁴⁹ Шунингдек, *“Қози Исони Султон Яъқуб ул мартабада таъзим ва тарбият қилдиким, ҳеч подшоҳ аҳли алоқадин ҳеч кишини онча тарбият қилганини тарихларда кўрилмайдур. Дерларким, шеърга андоқ машғуфдурким, кунда ўн газал, балки кўпроқ ҳам айтур эрмиш...”*⁵⁰ Албатта Навоий зикр этган ҳам қозилик, ҳам шоирлик билан шуғулланган Қози Исо Султон Яъқубни ҳамisha адолатга ундаган. Қазвиний у адолат билан кўпчилиكنинг қалбида ҳурмат иморатини қурган эди, деб ёзган.

ХОРАЗМЛИК АНИСИЙ – СУЛТОННИНГ ДЎСТИ

“Сом Мирзо Сафавий (1517-1576) шоирларга бағишланган “Тухфаи Сомий” тазкирасида Абдурахим Хоразмийни Мавлоно Анисий номли шоир сифатида таништириб, куйидаги маълумотни келтиради: “Мавлоно Анисий асли Хоразмликдир. Султон Яъқуб

⁴⁸ Алишер Навоий. Оққўюнли мухлислар девони (1471 йил). (Нашрга тайёрловчилар: А.Эркинов, Р.Жабборов). Т. “Шарқ” НМАК БТ, 2020. –Б.10.

⁴⁹ http://navoi.natlib.uz:8101/uz/majolis_un_nafois_un_uchinchi_tom/izoh_va_tarjimalar/

⁵⁰ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд. Т. Ғ.Фуллом номидаги НМИУ, 2012. –Б.408-409.

хизматида бўлган. Настаълик хатини юксак маҳорат билан ёзгани учун халқ уни Султонали Машҳадийдек деб биларди. Анисий 1460-1494 йиллар оралиғида, яъни ўттиз йилдан кўпроқ давр мобайнида оққўюнлилар саройида хизмат қилиб, сулола ҳукмдорлари учун бир неча қўлёзмаларни кўчирган.

Қози Аҳмад хаттотлар ва рассомлар тўғрисидаги рисоласида ёзишича, Анисий таҳаллусига оққўюнлилар ҳукмдори Султон Яъқуб уни ўзига яқин тутиб анис-дўст деб атагани асос бўлган. Яна кўпгина шоирлар Анисийнинг шогирдлари бўлиб, унинг услубига эргашиб шеър битишган. Демак, (Султон Яъқуб саройи шоири) Анисий – Абдураҳим Хоразмий яхши шоир ҳам бўлган экан. Анисий форсча шеърлардан иборат девон яратиб, уни 899/1493-94 йили ўзи кўчирган ва бу дастхат нусха бизгача етиб келган”.⁵¹

“Навоий билан деярли бир пайтда оққўюнлилар давлати пойтахтида яшаган мазкур хоразмлик котиблар сулоласининг вакили ҳам Навоий ҳаёти ва шахсиятини оққўюнлилар билан боғлаб турган муҳим тарихий шахслардан биридир. Ушбу котиб томонидан 1471 йилда Навоийнинг 229 та шеърини ўз ичига олган “Оққўюнли мухлислар девони” ўғуз лаҳжасига мослаб кўчирилган.

Бугунги кунда Қоҳира шаҳридаги Миср миллий кутубхонасида сақланаётган ушбу нодир қўлёзманинг аниқланиши ва ўрганилиши филология фанлари доктори Афтондил Эркинов номи билан боғлиқ”.⁵² “Ушбу девон Навоий шеърляти ихлосмандлари томонидан 1465-1466 йилларда тузилган “Илк девон”дан кейинги мухлислар девони сифатида навоийшунослик учун аҳамиятли бўлиб, оққўюнлилар салтанати марказий шаҳарларидан бўлган Шерозда кўчирилган деб, тахмин қилинади.

“Оққўюнли мухлислар девони”га Навоийнинг 30 ёшгача ёзган шеърляри киритилган”.⁵³

Абдураҳим Хоразмий – Анисий умрининг маълум қисмини Табризда, оққўюнлилар саройида ўтказган. Худди шу шаҳарда буюк шоирларнинг китобляри қатори Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомий асарлярини кўчирган.

⁵¹ Алишер Навоий. Оққўюнли мухлислар девони (1471). (Нашрга тайёрловчи А.Эркинов). Research institute for languages and cultures of Asia and Africa (ILCAA), 2015.-P.18-19.

⁵² <https://zarnews.uz/post/qoshrobotdan-topilgan-ruboiyning-alisher-navoiy-qanday-aloqasi-bor>

⁵³ <https://uza.uz/uz/posts/o-yunli-mukhlislar-devoni-navoiyning-yangi-devonimi-07-02-2020>

Эроннинг Техрон шаҳридаги кутубхонада адабиётшунос Афтондил Эркинов томонидан Навоийнинг Оққўюнлилар салтанатида тайёрланган “Илк терма девони” аниқланган. Афтондил Эркинов “Навоийнинг “Илк терма девони” Оққўюнлиларга тегишлими?” мақоласида ёзишича, “Мақоламизни Навоийнинг “Илк терма девони” Оққўюнлиларга тегишлими? деб номлангани бежиз эмас. Аввало, Техрон кутубхонаси тавсифида кўриб чиққанимиз кўлёзма “Девони тукмонони Оққўюнлу” (Оққўюнли туркманлар девони) деб номланган ва Оққўюнли туркманлар даврида кўчирилган, деб ёзилган. Оққўюнлилар салтанати (1378-1501) қисман ҳозирги Туркия шарқи), Арманистон, Озарбайжон, Шимолий Ироқ ва Эрон ҳудудларида ҳукмронлик қилган ўғуз туркларига мансуб эканлиги маълум. Туркман деганда эса ўша даврдаги ўғуз турклари тушуниланган. Бу сўзни айни маънода Навоий ҳам “Фарҳод ва Ширин” достонида қўллаган. Кутубхона тавсифида “Девони тукмонони Оққўюнлу” номи қайси асосда қўйилгани (кўлёзма нақшлари, кўлёзма ёзуви услуби ва бошқалар) айтилмаган. Муҳими, кутубхона тавсифида кўлёманинг оққўюнлиларга оидлиги кўрсатилган”.⁵⁴

Анисий дастхатига мансуб бугунги кунга қадар етиб келган нодир кўлёмалардан бири Алишер Навоий шеърлари орасидан сараланган сайланмадир. Чамаси, Анисий Алишер Навоий байтларидан иборат сайланма тузуб, Султон Яъқубга тухфа қилган. Мазкур кўлёзма 1381 йилда Табризда кўчирилган. Алишер Навоий шеърлари кирган мазкур тўплам шартли равишда “Султон Яъқуб сайланмаси” деб аталади”.⁵⁵

“СУЛТОН ЯЪҚУБ САЙЛАНМАСИ”

Дарвоқе, яқинда филология фанлари доктори, навоийшунос олим Афтондил Эркинов томонидан топилиб, фанга олиб кирилган “Султон Яъқуб сайланмаси” айнан оққўюнлилар ҳукмдори адабий йиғинларида ўқилган шеърлар жамланмаси ҳам бўлиши мумкин: *“Султон Яъқуб сайланмаси, 885/1480-81 йил, кўчирилиши жойи – Табриз (эҳтимол). Котиби – Абдурахим Хоразмий ал-Яъқубий.*

⁵⁴ Эркинов А. “Илк терма девон” Оққўюнлиларга тегишлими?/ “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. - Тошкент.20221 йил 5-февраль. -№6 (4613).-Б.4.

⁵⁵ <https://zarnews.uz/post/qoshrobotdan-topilgan-ruboiyning-alisher-navoiy-qanday-aloqasi-bor>

Сақланиши жойи – хоризждаги намаълум коллекция. Қулёзмада Навоийдан 12 та шеърӣй парча бор. 2019 йили навоийшуносликка маълум бўлган. Биз уни шартли тарзда “Султон Яъқуб сайланмаси” деб атадик. Сабаби қулёзма ҳақида унинг колфонида айна китоб Султон Яъқуб учун “ал-интиҳоб” – яъни, сайланма тарзида тузилди дейилган. Интернет фактларидан келиб чиқадиган бўлсак, мазкур қулёзма Буюк Британиядаги антиқа буюмлар савдоси билан шуғулланувчи Сотбис аукционида шахсий коллекция учун сотиб олинган. Ўшанда 12 варақ (24 бет)дан иборат бўлган (қулёзма аслида бундан кўпроқ саҳифага эга бўлган бўлиши ҳам мумкин). Бизга бундан-да камроғи маълум – кичик қулёзмадан олти саҳифа нусхасини қўлга киритишга муваффақ бўла олдик, холос. Муҳими, уни ҳам “Оққўюнли мухлислар девони”дан чамаси, 10 йил кейин – 885/1480-81 йили кўчирган котиб Абдураҳим Хоразмий ал-Яъқубий номи остида тайёрлаган. Бу вақтга келиб, Абдураҳим Хоразмий ўз тахаллусига ал-Яъқубий номини ҳам қўшган. Қулёзма Оққўюнлилар (1378 – 1501) салтанати ҳукмдорларидан Султон Яъқуб (1478-1490) буюртмаси асосида тузилган. Асосийси, тўплам “Илк девон” ва “Оққўюнли мухлислар девони”дан кейинги, Алишер Навоий шеърӣяти ихлосмандлари томонидан тузилган учинчи тўпламдир”.⁵⁶

АДАБИЙ МАЖЛИС МУСОҲИБИ ВА САЛТАНАТНИНГ “МАЛИКУШ-ШУАРО”СИ

Форсийнавис шоир Мавлоно Шаҳидий (1431-1530) бир неча муддат Султон Яъқуб адабий мажлиси мусоҳиби бўлган.⁵⁷ “(Мавлоно Шоҳидий) Ошuftаваши ва девонасор киши кўрунур. Аммо бу тарӣйқлари жаъли ранг ҳам бор. Ироқдин Хуросонга икки навбат келиб борди. Бадиҳаси равондур ва таассуби голиб ва табъи ҳазлга кўп роғибдур”.⁵⁸ “Мажолис ун-нафоис” таржимони Муҳаммад Қазвиний Мавлоно Шоҳидий Ироқдан Хуросонга келганда, Абдураҳмон Жомий суҳбатига мушарраф бўлгани ва

⁵⁶ Эркинов А. Алишер Навоий девонларининг аниқланган янги нусхалари (2010-2021 йиллар)/ “Алишер Навоий ва Кўкон адабий муҳити” мавзусидаги халқаро илмий анжуман материаллари(21-22 май 2021 йил). Қўкон, 2021.-Б.201-211.

⁵⁷ Алишер Навоий: Қомусий луғат. Биринчи жилд. Т: Шарқ НМАК БТ, 2016.-Б.299.

⁵⁸ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Т. Ғулом номидаги БАН, 1966.-Б.164.

Навоий билан суҳбатлашганини ёзган.⁵⁹ Шоир Шаҳидий Қумий Султон Яъқуб замонининг “Маликуш-шуаро”си унвонини ҳам олган.

НАВОЙНИ КЎРИБ КЕТГАН ШОИР

Навоий Оққўюнлилар салтанати шоирларидан Мавлоно Ҳумоий ҳақида шундай ёзган: “Аммо кўпрак авқот (вақт), балки ҳамиша Ироқда бўлур. Бир қатла келиб кетти. Бағоят фақир ва камсухан ва номурод киши кўрунур. Аммо наузу биллоҳ андинким, бир мажлисда анга бир аёқ берсалар, ул арбада ва пургўйлиқким, андин зоҳир бўлур, анинг шарҳи мутааззирдур.”⁶⁰

ОҚ ҚЎЮНЛИЛАР САЛТАНАТИ НАЗМ АҲЛИ

“Шафиъий” таҳаллуси билан ижод қилган зуллисонайн шоир Зиё Табризий Оққўюнлилар сулоласидан Яъқуб Султон саройида бир муддат хизмат қилиб, умрининг охирида Табризга қайтиб келади.⁶¹

Туркман бекларидан соҳибдевон шоир Шох Туркман Адҳамий Иброҳим таҳаллуси билан шеърлар ёзган. Навоий унинг “Мутаайин хуштабъ ва зарофатлиқ киши” эканини эътироф этган.⁶² Амир Музаффар Туркман Султон Яъқуб саройи шоирларидан бири бўлган. Нисорийнинг ёзишича, “Яъқуб подшоҳнинг қадимий амирларидан Амир Музаффарнинг хуш суҳбати ва дилкаш мажлиси бор эди. Иншо ва имло қоидаларини яхши биларди. Яхшигина шеърлар айтарди:

Дар хилъати сафид қадди он пари ҳисол,

Шохи шукуфе аст зи бустони эътидол.

(Мазмуни: Ул пари ҳисолнинг қадди оқ кийимда, Адл дарахтли бўстондаги оппоқ гуллаган шоҳага ўхшайди.)⁶³

Султон Яъқуб даври адабий муҳитининг ўзига хос жиҳатларидан бири шундаки, унинг атрофидаги амалдорлар,

⁵⁹ Алишер Навоий: Қомусий луғат. Биринчи жилд. Т. Шарқ НМАК БТ, 2016.-Б.299.

⁶⁰ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Т.Ғ.Ғулом номидаги БАН, 1966.-Б.164.

⁶¹ Алишер Навоий: Қомусий луғат. Биринчи жилд. Т. Шарқ НМАК БТ, 2016.-Б.192.

⁶² Кўрсатилган асар. –Б.163.

⁶³ Ҳасанхожа Нисорий. Музақкири аҳбоб. Т. Мерос, 1993.-Б.180-181.

хокиму зиёлилар, сарой айёнларининг барча-барчаси шеър айтган, шоир бўлган.

ДАРВИШ ДЕҲАКИЙ

Манбаларда Оққўюнлилар салтанатининг энг машҳур шоирларидан бири сифатида Дарвеш Деҳакий тилга олинган. “Мажолис ун-нафоис”да Навоий Дарвеш Деҳакий ҳақида ёзар экан, “Дерларким, абдолваш кишидур. Девони дойим белига боғлиқдур. Ҳар байти, ё маънисига эҳтиёж бўлса, кўргали филҳол девонин чиқариб, топиб кўргузур. Филвоқеъ фақир(Навоий)нинг шеърга шуурум бор ул тарафдан(Оққўюнлилар юртидан) анинг абётидин яхшироқ назм келмади” дейди. Муҳаммад Қазвиний Деҳакий ҳақида қуйидагиларни қайд этган: “Султон Яъқубхон Дарвеш Деҳакийни ҳузурига чорлаганда, у (мажлисда) бир байтни ўқибди. Унинг биринчи мисраси маъноси шундай экан, “Агар унинг ўқи олдимга йўналса, орқамга қалқон тутаман”. Буни эшитган шоҳ таажжуб қилиб, ўқдан сақланиш учун орқага қалқон тутуши нимаси? – деганда, шоир: “Сабр қилинг, иккинчи мисрани эшитинг” дебди: “Токи унинг ўқи – новакининг чиқиб кетиши йўли бекилсин”. Шоҳ шунда лол қолиб, шоирга “Нимаки тилагинг бўлса айтгил, бош устига бажараман”, дебди. Шоир “Дўстга дўстдан яхшироқ нарса йўқ”, дея жавоб берибди. Шоҳ яна фикрини қайтарганда, шоир: “Боғларимдан олинаётган хирождан озод қилсангиз”, дебди. Шоҳ буни бажарибди.” “Бадое ул-вақоеъ”да Мавлоно Биноий Султон Яъқуб билан учрашуви ҳақида ҳикоя қилган. Шоир тилидан баён этилишича, “Табриз вилоятига яқинлашдик. Яъқуббек мулозаматига мушарраф бўлдик. Бу дилнавоз шоҳ деди: “Бизнинг диёрда сизларга нималар ёқди?” Мен: “Дарвеш Деҳакий суҳбатидан ўзга ҳеч нарса ёқмади”, дедим. Дарвешни мадҳ ва васф қилдим. Шоҳ Деҳакийни ҳузурига чорлади.

(Адабий мажлисда Деҳакий) Шоҳ билан учрашганда (йўлда ёзилган) ғазални тақдим этди. Мажлисда юз чоғлик киши ўтирганди. Мажлисда ғазални тинглаб, ҳамманинг кайфияти кўтарилди. Подшо сўради: “Ҳазрати Дарвиш фақирдан не-не талаб қиладилар?” Дарвиш: “Подшоҳимизнинг умрини тилаймиз”, деди”. Биноий юқорида мисол тариқасида келтирилган Султон Яъқуб

хузуридаги ана шундай мажлисларда кўп маротаба бир неча йил мобайнида иштирок этган. Албатта, бундай маълумотлар Яъқуб Мирзонинг бир томондан ижод аҳлини ҳар томонлама қўллаб қувватлатлаганини, қадрлаганини, иккинчи томондан шеърятни чуқур тушунганини кўрсатади.

КАМОЛИДДИН БИНОИЙ – ЯЪҚУББЕКНИНГ “ҲАРИФИ МАЖЛИС”И

“Бобурнома”да (юқорида таъкидлаганимиздек,) шоир Биноийнинг Оққўюнлилар салтанатига, яъни Яъқуббек саройига 1487 йилда борганлиги зикр этилган: “...Ироқ ва Озарбайжонга Яъқуббек қошига борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди, ҳарифи мажлис(улфат) бўлиб эди. Яъқуббек ўлгандан сўнг ул вилоятларда турмай Ҳири(Ҳирот)га қайтди”.⁶⁴ Яъни, Султон Яъқуб Биноийни ўз саройида “ҳарифи мажлис”-суҳбатдош лавозимига тайинлаган.

Навоийшунос Шухрат Сирожиддиновнинг ёзишича. “Султон Яъқуб вафот этгач, Биноий Ҳиротга қайтиб, Алишер Навоий томонидан яхши кутиб олинади ва унинг мушоираларида қатнашишига муваффақ бўлади. Аммо шу вақтда аскиябозлик йигинида қўпол ҳазил қилиб, Навоийнинг дилини оғритиб қўяди...

Шундан сўнг Биноий Самарқандга Султон Аҳмад Мирзо ҳузурига кетади. У бу шаҳарда Навоийга бағишлаб ёзилган “Мажмаъ ул-гаройиб” қасидасида улуг шоирнинг мушоиралари унга жон бағишловчи оби ҳаёт эканлигини эътироф этган:

Ҳамчу оби ҳаёт мажлиси ту,

Руҳи жон аст руҳбахши жинон.

(Мазмуни: Сенинг мажлисинг ҳаёт суви кабидир, У жонга руҳ бағишлагувчидир).

Бинобарин, Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дўғлат Навоий ва Биноий ўртасидаги муносабатларнинг бузилишига қуйидаги воқеа сабаб бўлганини айтган: “...Биноийдурки, булар ҳам фозил ва шоир эрдилар. Буларнинг Мир Алишернинг орасида (мажлисларда) ҳамиша баҳслар ўтар эрди. Ва ул зарофатки буларнинг орасида ўтибдур, машхурдур.

⁶⁴ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: “Шарк” НМАК БТ, 2002.-Б.138.

Бинойй айтибдурки, Мир Алишернинг бошига зарофатнинг хавоси тушибдур. Мир Алишер ҳам зарофатлик бўлғайму деб. Мир Алишер айтибдурки, Бинойй девона бўлубдур. Биноййни дорушшифога олиб бориб даволанглар ва нухудоб беринглар, дебдур. Бу жиҳатдин Бинойй қочиб Ироққа борубдур. Ироқда Султон Яъқуб тарбият қилубдурлар. Неча муддатда кейин яна ёниб Ҳиротга келибдур. Мир Алишер киши йибориб чорлаб олиб келибдур. Лутфу марҳамат бирла ошнолиқ қилибдурлар. Ва инъому эҳсон ҳам қилибдурлар. Ва ўтган воқеага узр айтибдурлар. Ондин Мир Алишер сўрабдурки, Ироқ вилояти (Оққўюнлилар давлати) қандоқ жой экан, деб? Бинойй айттиларки, ироқийларнинг бир қисми иши манга хўб кўриндики, улар асло туркий шеър айтмас эканлар. Мир Алишер айттиларки, сиз хануз хушёр бўлмаган экансиз, мундоқ тааррузни тарк қилинг. Ошнолиқ ва ёрлик аросидаги иттиҳоднинг сўзини айтинг, рост сўз айтингки, менинг девонларимнинг орасида қайси матлаъни яхши кўрдингиз. Бинойй айттики, халқ аросида ҳаммага бу матлаъ марғубдурки:

Кўкаракимдур субҳнинг пироханидин чокрок,

Кифриким шабнам тўкулган сабзадин намнокрок.

Мир Алишер айттики, сиз ажаб эътирозчи одам экансиз, бу матлаъни мен Мавлоно Соҳибдин сотиб олиб эдим, бу жиҳатдин бу сўзни айтасиз, деди. Бинойй айттики, манга мундоқ сўзни раво кўрманг, менинг сизда таарруз қилғали ҳаддим борму? Мен воқеани билмас эрдим. Мундин бўлак яхши матлаъларингиз ҳам бор. Бу матлаъ ҳам ондин яхшироқдурки:

Бошимиздин сояи сарви қаддинг кам бўлмасун,

Зоти покнинг бўлмаса, оламда одам бўлмасун.

Мир Алишер айтти, бу матлаъ Мавлоно Лутфийнингдур. Сиз ҳаргиз тааррузни тарк қилмабсиз, деб яна икковлон озор юзидин жудо бўлишдилар”⁶⁵.

ХУРОСОНЛИК ШОИРЛАР БИЛАН МУНОСАБАТ

Оққўюнлилар салтанати ва Яъқуб подшоҳ ҳузурига хуросонлик Сайид Козимий,⁶⁶ Хуррабий,⁶⁷ Мавлоно Шайхий⁶⁸ каби

⁶⁵ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. Тарихи Рашидий. Т. Ўзбекистон, 2011.-Б.287.

⁶⁶ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Т.Ф.Фуллом номидаги БАН, 1966.-Б.45.

⁶⁷ Кўрсатилган асар.-Б.78.

кўплаб шоирлар бориб, саройдаги мушоираларга қатнашишган. Жомий (1473 йилда) ҳаж сафаридан қайтишда Табризда Оққўюнлилар ҳукмдори Узун Ҳасан билан мулоқотда бўлган. “Рашаҳот”да ёзилишича, *“Таваққуф этмай Ҳалабдин Табриз йўлига юз кўйдилар...Ва Қози Ҳасан Мавлоно Абу Бакр Техроний ва Дарвиш Қосим Шизовулким, Ҳасанбекнинг аъзами судурлари ва ақраб нудаболари эрдилар, ул диёрнинг сойир умаройи киборлари ва аъёну аквонлари била озорга истиқбол этдилар. Ва эъзозу икромни тамом била озорни хуДДомлар яхши манзилларга ва марғуб мавзеъларга тушурдилар. Ва боис бўлуб озорни Ҳасан Бек била мулоқот қилдурдилар. Ва Ҳасан Бек зоят икрому эҳтиромни тақдимига еткурди ва подшоҳона тухфалар ва ҳадялар ўткорди. Иброми тамом била бўлмоқни илтимос этди ва озор волидаи мусанналарига мулозамат ва мулоқот этмакни баҳона этуб, Хуросон тарафига мутаважжсиҳ бўлдилар”*.⁶⁹

Жомий Султон Яъқуб билан мактуб ёзишиб турган. Чунончи, “Саломон ва Абсол” достони Султон Яъқуб мирзога бағишланган.

Камолиддин Ҳусайн Ироққа борганида Яъқуб мирзо уни ҳурмат билан кутиб олиб, Биёбонг деган ҳар йили юз минг олтинга яқин даромад келтирадиган жойни суюрғол қилиб беради. Лекин бу оддий ва содда, дарвештабиат киши инъомни қабул этмай, юртига қайтади.

НАВОИЙ ШЕЪРЛАРИ МАШҲУР БЎЛГАН ШАҲАРЛАР

Навоийнинг шеърлари ўз даврида Оққўюнлилар салтанатида жуда машҳур бўлган. Бу давлатнинг Табриз ва Шероздек марказий шаҳарларида шоирлар султониининг ғазаллари кенг тарқалганди. Навоийнинг таъбири билан айтганда:

***Олибмен тахти фармонимга осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табрес,
Ки, қилмишдур найи қилким шакаррез.***

Ҳатто Навоийнинг Оққўюнлилар мамлакатадаги мухлислари томонидан 1471 йилда (хаттот Абдурахим Хоразмий) шоирнинг

⁶⁸ Кўрсатилган асар.-Б.104.

⁶⁹ Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнид-хаёт. Т.: Абу Али Ибн Сино, 2004.-Б.196-197.

девони тузилганига ғазал мулкининг султони ишора қилган: “...Аммо халойиқ аросида минг байт – икки минг байт ортуғроқ, ўксакракким ўзлари жамъ қилиб эрдилар, бағоят машхур бўлиб эрди”.⁷⁰ Ҳақиқатан мазкур ҳудудларда Навоийнинг шеърларини шоҳ ҳам, гадо ҳам бирдек севиб мутолаа қилган. Буни Хондамир ҳам тасдиқлайди: “Ҳеч қандай такаллуфсиз ва лофсиз айтиши мумкинки, бир оз вақт ичида юксак санъаткорлик билан яратилган, жозибали байтлар, гўзаллик ва усталлик билан безалган тизмалар зийнатининг шухрати шундай даражада етдиким, улуг мартабали юқори илмпарвар султонлар дунёнинг узоқ шаҳарларида сўз усталари бўлган махсус элчиларни Ҳиротга юбориб, Амир (Навоий) ҳазратларининг балогатли сўзларин куллиёти (тўплами)ни олиб кетишни излайдилар. Араб ва Ажам мамлакатларининг атрофидаги гўшанишин дарвешлар ҳам олий ҳазратнинг шавқли шеърларининг ҳавасидан умрларини ўтқариб, уни жуда кўп ҳаракатлар қилиб излаш учун югурадилар. Шу жиҳатдан Хитой ва Хўтан мамлакатларининг юқори ҳудудларидан бошлаб, то Рум ва Фарб мамлакатларининг қуйи чегараларигача шоҳ ва гадо, ёш ва қари, мусулмон ва кофирлар оғзида Олий ҳазратнинг гўзал тизмалари ўқиладиган бўлди: бутун миллатларнинг, барча халқларнинг ҳукумат доирасида бўлган ҳамма кишиларнинг кўнгил саҳифаларида ва дилларининг лавҳаларида муборак нақш бўлиб ўзлаштирилди”.⁷¹

ҲИРОТ АДАБИЙ МУҲИТИНИНГ ТАЪСИРИ

Бундан ташқари, Окқўюнли туркманлар мамлакати адабиётига Султон Ҳусайн Бойқаро ва Навоий бошлиқ адабий муҳитнинг яққол таъсири сезилиб турган. Табриз адабий муҳити намояндаси Кишварий каби шоирлар Навоийни ўзларига устоз деб билишган, шоирлар султониغا эргашишган, темурийлар саройига ҳавас билан қарашган:

***Кишварий шеъри Навоий шеъридин аксик эмас,
Бахтина душсайди бир Султон Ҳусайн Бойқаро.***

⁷⁰ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. Тўртинчи том. Т: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965.-Б. 469.

⁷¹ Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2015.-Б.36.

Дарҳақиқат, “Алишер Навоий ижоди нафақат ўзбек адабиёти, балки бутун туркий тилдаги ижод аҳлини бефарқ қолдирмаган. Навоийнинг ўзи ҳам Шарқ адабиётининг кўплаб вакиллари ижодидан илҳомланганини қайд этиб, асарлари билан ўнлаб туркий кавмларни қамраб олганини таъкидлайди.”⁷²

НАВОИЙ БИЛАН МАКТУБ АЛМАШИБ

Болалигидан шоирлар султонининг шеърларини ўқиб, улғайган Оққўюнлилар ҳукмдори Султон Яъқуб доимо Навоийга мактуб йўллаб, унга янги асарларини юборишини сўраган. Навоий “Хамсатул мутахаййирин”да бу ҳақда шундай ёзади: *“Бир қатла фақир(Навоий) алар(Жомий)нинг қадимий девонин Мавлоно Абдусамадгаким, замоннинг хушнависларидиндур ва хуш таъби ҳам бор, буйуриб эрдим ва улча мақдур такаллуфлар қилилиб эрди. Ва девон тугагандин сўнгра алар хизматига элтиб, муқобала истидъоси қилилди. Алар айттиларким: “Бир икки кун мунда турдик. Биз миқдоре мулоҳаза қилали. Котибин хуштабъ киши дерлар. Шоядки, эҳтиёт қилиб эркинким, муқобала қилурга эҳтиёж бўлмагай”*.

Аммо Жомий кўриб чиққач, котибнинг хатоси сабабли китобда айрим нуқсонлар кўзга ташланади: *“баъзи ерда бирор – иккирор, балки ортиқ абъёт тарк қилибтур”*.

Навоий устозига ушбу девон “*муборак қаламингиз билан ислоҳ топса, мужиби мубоҳат ва зебу зийнат бўлур*” дейди.

Гап шундаки, ана шу вақтда Султон Яъқуб Навоийдан гўзал асарлар юборишни сўраб элчи жўнатган эди: *“Султон Яъқуб фақирдин китоб тилаганда, андин нафисроқ китобим йўқ эрдиким, ҳар мисраида ул ҳазратнинг муборак қалами кириб эрди ва аларнинг –ўқ қудсий осор анфоси эрди – йибордим ва бу битилган кайфиятни шарҳ била битидим. Ўқиб, хушвақтлизлар қилиб, қитъани ёд тутиб, мактубда миннатдорлик изҳор қилиб эрдилар”*.

⁷² Джабборов Р. Алишер Навоий “Оққўюнли мухлислар девони” ва унинг давр адабий муҳитида тутган ўрни. Автореферат. Самарқанд.2020.-Б.22.

ЖОМИЙ КУЛЛИЁТИ ЎРНИГА

Мир Саййид Ҳасан Абивардий Ҳусайн Бойқаронинг жияни Кичик Мирзо билан ҳажга йўл олганда, Маккаи Мукаррамага ҳам бормай, Оққўюнлилар салтанати саройида қолади. Шундан сўнг Навоийнинг ёзишича, ...*Рум ва Миср ва Ҳалаб балки ул тарафнинг кўпрак мамоликига мусофират қилиб, олти-етти йил қолиб, арабий тилни равон қилиб, мутабаррук мазоротга етиб, балки Макка ва Мадинага мушарраф бўлиб, кўп азизлар суҳбатин топиб, Хуросонга келди. Борурда ақл ва таъби қиллатиға матъун эрди, келганда иккаласин тамом қилиб келдиким, ҳеч кишига маҳалли таън ва ташнеъ бўлмагай. Бир байт моддасида ақли ва таъби не миқдор эканин исбот қилибдур. Ул байт будурким:*

***Эй зи меҳри оразат гардун гулом,
Юсуфери кардаанд Яъқуб ном.***

(Мазмуни: Юзинг қуёшига дунё кулдир, Юсуфга Яъқуб от қўйибдилар.)

Таъби натижаси бу бўлдиким, мундоқ байт айтти ва вуқуф аҳли бу байтнинг маънисини йўқтур, номавзундур деганда, эмасдур, деб баҳс қилди ва ақл натижаси буким, Хуросон аҳлин тажҳил қилиб, бу байтин хублиқга битиб, Ироқга Яъқуб Мирзо ўрдусига йиборди".⁷³ Абивардий Хуросонга келганда, ҳам оққўюнлилар ҳукмдори билан мактуб ёзишиб турган.

Навоийга хизмат қилган Мир Саййид Ҳусайн Абивардий Яъқуб Мирзо саройига йўл олар экан, Хондамир “Ҳабиб ус-сияр” да ёзишича, мутафаккир бу шоирни оққўюнлилар ҳукмдори ҳузурига Жомийнинг куллиёти ва бир нечта бошқа асарлар билан жўнатади. Шоир етиб борганида, Султон ундан “йўлда зерикмай келдингизми?”, деб сўрайди. У Жомий ҳазратларининг китобларини мутолаа қилиб келдик, дея жавоб қилади. Кейин маълум бўладики, китобдор Жомий куллиёти ўрнига бошқа асар бериб юборган ва Абивардий уни очиб ҳам кўрмаган экан. Бу воқеадан Навоий воқиф бўлгач, ундан ранжиган. Шоир бир неча йил Султон Яъқуб саройида хизмат қилган.⁷⁴

⁷³ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Т. Ғулом номидаги БАН, 1966.-Б.130.

⁷⁴ http://navoi.natlib.uz:8101/uz/majolis_un_nafois_un_uchinchi_tom/izoh_va_tarjimalar/

САРОЙ АНЖУМАНЛАРИДА НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИ ЎҚИЛГАНМИ?

Навоий ва Яъқуб мирзо ўртасида шу даражада яқин дўстлик ва биродарлик, пиру муридлик алоқалари шаклланган эдики, султон умрининг охирига қадар бу муносабатлар давом этди. Бу ҳудудларда истиқомат қилган халқлар шоирлар султонини ўзининг ижодкори сифатида қабул қилиб, шеърларини севиб мутолаа этдилар.

Султон Яъқуб шеърӣ мажлисларида Навоийнинг янги шеърлари, девонлари ўқилган. Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро” улуғ амир(Навоий)нинг туркий девони ҳукмдорлар ҳамда ақобир йиғинларига безакдир”, дея оққўюнлилар ҳукмдори Султон Яъқуб мажлисларини ҳам назарда тутган: *“Бу улуғ амир(Навоий)нинг шеърӣ девони султонлар ва киборлар мажлисларининг бегаидир. Навоийнинг (инсонни) элитар навоси бенаво ошиқларни тўғри йўлга бошлайди, мухолифлар унинг қаламининг қитирлашидан орқага чекинадилар. Подшоҳона оҳанги Султон Ҳусайннинг маҳбуби! Қандай яхши овозаки, турк диёридан Ҳижоз ҳудудигача кетди! Қандай соз дабдабаки, Нишопурдан Исфаҳонгача етди! Ажам диёри (араб бўлмаган мамлакатлар) аҳолисининг қулоқлари бу овоздан битган ва оламнинг ҳар бурчаги бу дарёнинг дурларидан тўлган. Тонг шабадаси бу хабарни Ироқ(Оққўюнлилар мамлакати)қа етказгандир ва фалак Тубо дарахтининг баргларини бу ниҳолнинг шохчаларига айлантирди”*.⁷⁵

НАВОИЙ ВА ОҚ ҚЎЮНЛИЛАР ДАВЛАТИНИНГ “ТУРКМОНИЙ” ТИЛИ

Навоий ва Оққўюнлилар даври тилига келсак, “бу даврда барча туркий халқлар яшаган ҳудудда асосан икки хил кўринишдаги туркий тил – ғарбий ва шарқий адабий тиллардан фойдаланишган. Алишер Навоий ўз ижодида фойдаланган тил бугунги кунда эски ўзбек тили, чигатой туркчаси, шарқий туркий тил деб ҳам юритилади. Навоийнинг ўзи бу тилни туркий тил деб

⁷⁵Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий Манбаларнинг киёсий-типологик, текстологик таҳлили. Т. Академнашр, 2011.-Б.226.

номлаган. Навоий даврида ва ундан кейинги даврларда турклар ва туркманлар бир қатор манбаларда ажратиб кўрсатилган. Навоийнинг ўзи ҳам туркий ва туркмоний тилни ажратиб кўрсатади. Ўз даврида Навоийгача ва ундан кейинги даврларда Қорақўюнлилар, Оққўюнлилар, Сафавийлар, Усмонийлар сингари Кавказ, Олд Осиё, Яқин Шарқ худудудида ҳукм сурган давлатларда ғарбий туркий тил деб номланган ўғуз туркчаси амалда бўлган. Бироқ баъзида ўғуз туркчасида шеър битган шоирлар, эски ўзбек тилида – шарқий туркий тилда ҳам Навоий ғазалларига назиралар битганлар. Алишер Навоийнинг ғазаллари Оққўюнлилар давлатида ўғуз туркчасига мослаштирилган ҳолда кўчирилган”.⁷⁶

Агар бир қавм, гар ўн, йўқса мингдур,

Муайян турк улуси худ менингдур.

Кўнгул бермиш сўзумга турк жон ҳам,

Не ялғуз турк балки туркмон ҳам.

“Оққўюнли мухлислар девони” сўзбошисида ёзилишича, “Нима учун Навоий бу ерда туркларни туркманлардан ажратиб кўрсатяпти? Маълумки, Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асарида машҳур Озарбайжон шоири Имодуддин Насимийга таъриф бераркан, “Ироқ ва Рум тарафидаги мулкдин эркандур. Румий ва туркмоний тил била назм айтибдур”, деган жумлаларни келтиради. Демак, Навоий даврида “Озарбайжон тили” деган тушунча ҳам бўлмаган. Озарбайжон фақат жой номи сифатида ишлатилган. “Румий” деганда бу ўринда олдинги Византия, Навоий давридаги усмонийлар давлат тилини, “туркмоний” деганда эса, ўша даврда Темурийларга чегарадош яна бир туркий давлат – Оққўюнлилар адабий тилини тушуниш мақсадга мувофиқ.

Демак, Навоий туркий тил деганда, ўзи ижод қилган она тилини ҳам туркмоний (Оққўюнлилар) тилдан ажратиб кўрсатган. Салжуқийлар, усмонийлар, қорақўюнлилар, оққўюнлилар, сафавийлар сингари сулолалар даврида битилган тарихий, илмий ва бадиий асарларни ўрганиш жараёнида уларнинг тили шаклий ва услубий жиҳатдан Хуросон ва Мовароуннаҳрда амалда бўлган туркий тилдан муайян даражада фарқ қилганини кўрамиз”.⁷⁷

⁷⁶ <https://slib.uz/ru/article/view?id=13418>

⁷⁷ Алишер Навоий. Оққўюнли мухлислар девони. (1471). Нашрга тайёрловчилар: А.Эркинов, Р.Жабборов. Т.: Шарқ НМАК БТ, 2020.-Б.6-7.

Мухтасар айтганда, Оққўюнлилар салтанати ҳукмдорлари, давлат арбоблари ва шоирларининг Навоий билан бўлган ёзишмаларию муносабатларини ўрганиш навоийшуносликнинг янги маълумотлар билан бойишига хизмат қилади.

МУНДАРИЖА

1. Дарвишсифат ва фониймашраб султон.....	3
2. Оқ кўйли туркманлар салтанати.....	5
3. Узун Ҳасан ва Абусаид Мирзо.....	7
4. Ҳасан подшоҳ.....	9
5. Малика “Буюк Феодоро”.....	11
6. Султоннинг онаси заҳарлаганми?.....	12
7. Ҳусайн Бойқарога ёқмаган ғазал.....	14
8. Адабиёт гуллаб – яшнаган давр.....	15
9. Сарой адабий муҳити.....	16
10. Хоразмлик Анисий – султоннинг дўсти.....	16
11. “Султон Яъқуб сайланмаси”.....	18
12. Адабий мажлис мусоҳиби ва салтанат “Маликуш шуаро”си.....	19
13. Навоийни кўриб кетган шоир.....	20
14. Оқ кўюнлилар салтанати назм аҳли.....	20
15. Дарвиш Деҳакий.....	21
16. Камолиддин Биноий – Яъқуббекнинг “Ҳарифи мажлиси”.....	22
17. Хуросонлик шоирлар билан муносабат.....	24
18. Навоий шеърлари машҳур бўлган шаҳарлар.....	25
19. Ҳирот адабий муҳитининг таъсири.....	26
20. Навоий билан мактуб алмашиб.....	26
21. Жомий куллиёти ўрнига.....	27
22. Сарой анжуманларида Навоий ғазаллари ўқилганми?.....	28
23. Навоий ва Оқ кўюнлилар давлатининг “Туркмоний” тили.....	29

ШЕРХОН ҚОРАЕВ

НАВОИЙ АЛҚАГАН ҲУКМДОР

(Илмий – оммабоп нашр)

Мухаррир: В. Мусаев,
Техник муҳаррир: И.Тоғаев,
Техник муҳаррир: М.Тоғаев,
Компьютерда саҳифаловчи: А.Абдурахмонова.

Тасдиқнома. 5565, 03.03.2021.
Теришга берилди: 06.06.2023 йил.
Босишга рухсат этилди: 18.06.2023 йил.
Офсет қоғоз. Қағоз бичими 60x84 1/16.
Тимес New Роман гарнитураси. Шартли босма табоғи 5,0
Нашр ҳисоб табоғи 4,90. Адади 100.

“Интеллект” нашриётида тайёрланди.
ҚарМИ кичик босмахонасида чоп этилди.
Манзил: 180100. Қарши шаҳри, Мустақиллик кўчаси, 225 - уй,
Телефон 91-466-80-32